

Várady Tibor

POSZTMODERN TÁRSADALOMBÍRÁLAT

(JOHN KEANE: CIVIL SOCIETY AND THE STATE. VERSO, LONDON–NEW YORK, 1988)

1. Beszámoló az idevágó előítéleteimről

Heller Ágnes egyik írásában („L’Europe – un épilogue?”, Lettre 18/1988) találok ezt az utalást: „Kant egy napon kifejezte reményét, hogy olyan intézmények létesülnek majd, melyeknek keretein belül az ördögfajzat is rendesen viselkedik.”

Kicsit későn kerül elő ez a gondolat. Húsz évvel ezelőtt ragyogó (cáfolandó) kiindulópontja lehetett volna tanulmányoknak, melyeknek téziseit erőteljesen sugallta az a kulturális áramlat, mely akkor végigsöpört a világon. Az 1968 körüli években kibontakozóban volt egy olyan álláspont, mely szerint Kant, Hegel, Marx és követőik, bírálóik, oldalhajtásaik, végeredményben mind ugyanazon az oldalon vannak – és tulajdonképpen irrelevánsak. Ugyanarra az oldalra helyezi őket a filozófia és politikai tudományok (vagy politikai jóslatok) hasonló arányban keverődő ötvözete, és hitük abban, hogy bizonyos társadalmi intézmények fennállásából vagy helyettesítéséből egyenesen következik az emberi élet ilyen vagy olyan minősége; vagy az a tételezés, mely szerint kulcsfontosságú eldönteni, hogy az anyagi valóságnak vagy a tudatnak van prioritása. Kant, Hegel, Marx és a többiek, úgy tudnának vitatkozni mai marxistákkal (vagy antimarxistákkal), mintha nem is évszázadokig, hanem csak egy teaszünet alatt lettek volna távol. Egyikük sem tudna azonban mit kezdeni mondjuk Wittgensteinnel vagy Marshall McLuhannal. 1968 után sokan úgy éreztük, hogy nem az intézményeket kell megváltoztatni. Nem az a fontos, hogy jobbra vagy balra indulunk a kijelölt pályán. Ehelyett pályát kell cserélni, vagy még inkább, eltörölni a pálya fogalmát. Marxot és Proudhont, Trockijt és Lenint, Lukácsot és a New Left Review-t, Kardelj-t és a Praxist az hozza közös nevezőre, hogy a *világot akarják megváltoztatni*. 1968 kikezdte ezt a magatartást. Új türelmetlenség és új kételyek felvetették a kérdést, hogy releváns-e a világ megváltoztatása, elvisz-e a végcélig. Marx ellenpólusaként Rimbaud jelentkezik, aki szerint **AZ ÉLETET KELL MEGVÁLTOZTATNI**. Közvetlenül kell (és lehet csak) magát az életet megreformálni.

Mint mondom, kissé későn került kezembe Kant elképzelése az intézmé-

nyekről, melyek képesek megváltoztatni az ördögfajzatot is. A célpont azóta elmozdult. A hagyományos alternatíva-típusok visszanyerték legitimitásukat. E felújult legitimitás napernyője alá húzódnak most a kikezdett modorosságok is. Ismét *filozófiaszerűvé* válik minden valamirevaló gondolatot vagy álgondolatot egy hegeli álláspont antiteziseként levezetni. A kopernikuszi fordulat anekdotájának parancsuralma (a fejről talpraállítás svédturnájának berögződése) túléli a marxizmus trónfosztását.

1968 nem sikerült. Vereségét akkor láttam a legtisztábban, amikor 1988-ban a Calgary-i téli olimpiász kapcsán, a kanadai és az amerikai tévében egy közép-korú (és felsőközép vagyoni osztályba tartozó) orvosnő azt boncolgatta, hogy vajon a bajnokjelölteknek szexuálisan tartózkodniuk kell-e a verseny előtt, vagy éppen ellenkezőleg. A tévéállomást felháborodott levelek és telefonhívások árasztották el, felróva a szakmai beszélgetés illetlen irányvételét. Az orvosnőnek így sikerült moderált kis formabontásaival elorozni, kisajátítani, a *megbotránkoztató* szerepét is, melyet – megannyi más szereppel, kellékkal, magatartásformával együtt – örizetlenül hagytak a színtéren a visszavonuló hatvanynolcasok.

Nos, most hogy rokonszenvem (és előítéleteimet) valószínűleg már feltártam, meg kell mondanom, hogy John Keane könyve nagyobbára a politikai filozófia hagyományos csapásain halad, megkísérelve a klasszikus dilemmákat az 1980-as évek adottságai között újraértékelni. Előrebocsájtanám azt is, hogy ebben a valóságmetszetben kitűnő a tanulmánygyűjtemény. A politikai gondolkodás posztmodern eszmélésének igyekszik Keane keresztmetszetét adni, felajánlva egy kiinduló fogalmat, támpontot, mely – csakúgy mint az intézményekhez kapcsolódó elmélkedés – visszanyerte legitimitását, sőt, intézményeken túli csillámlásai szélesítik a hozzá fűződő rokonszenvet.

A *civil társadalom* fogalma a történelmi fejlődés folyamán többször is módosult, változott, miközben újra meg újra haladó, és társadalmi realitásokon gyakran túlmutató igyekvéseknek volt ismertetőjegye. Nem a jelentéstartalom, inkább a (pozitív) előjel tehát az állandó. Egy ilyen értékítélet e könyvnek is beleértett feltételezése. A szerzők azt kutatják, miért és hogyan pozitív ma a civil társadalom eszménye.

A könyv három részre oszlik. Az első rész címe *A modern filozófiai hagyomány újraértékelése*. A második rész: *Nyugati államok és civil társadalmak*. A harmadik rész elnevezése összecseng a második rész címével, de a megfogalmazás óvatosabb: *Keleti államok és a civil társadalom lehetősége*.

Az első rész négy tanulmányt tartalmaz. John Keane: Despotizmus és demokrácia; Norberto Bobbio: Gramsci és a civil társadalom koncepciója; Carole Pateman: Fivéri társadalmi szerződés; és Heller Ágnes: A formális demokráciáról. Az első részhez kell sorolni gyakorlatilag a szerkesztő (Keane) bevezető tanulmányát is, mely szervesen összefügg Keane másik tanulmányával és N. Bobbio szövegével.

Carole Pateman cikke nem azokhoz kapcsolódik, melyek a civil társadalom történelmi-filozófiai helyét igyekeznek meghatározni. Pateman a női egyenjogúság szemszögéből szemléli a feladott problémákat. Arra a megállapításra jut, hogy a *társadalmi szerződésnek* lényeges (de egyben elhanyagolt, sőt figyelmen

kívül hagyott) negatívuma, hogy ez egy *patriarchális paktum*. A civil társadalmat férfi társadalomként mintázták. Azt is igyekeznek bizonyítani, hogy a férfi jogok történelmileg és logikailag megelőzték az apai jogokat. E szempont tulajdonképpen külön részt igényelt volna a kötetben. A bevezető részbe valószínűleg azért került, mert nemigen lehet keleti, vagy nyugati problémaként kezelni.

A nyugati társadalmakkal foglalkozó második részben a következő tanulmányok kaptak helyet. Helmut Kuzmics: A civilizáló folyamat; Norbert Elias; Erőszak és civilizáció; Pierre Rosanvallon: A társadalmi áttetszőség hanyatlása; Karl Hinrichs, Claus Offe és Helmut Wieselth: Idő, pénz és a jóléti állam kapitalizmusa; Alberto Melucci: Társadalmi mozgalmak és a mindennapi élet demokratizálása.

A Kelet-Európával foglalkozó harmadik részben öt tanulmányt olvashatunk. Jacques Rupnik: Totalitarizmus újvizsgálva; Szűcs Jenő: Európa három történelmi régiója; Vajda Mihály: kelet-közép-európai perspektívák; Z. A. Pelczynski: A Szolidaritás és a „civil társadalom újjászületése”; Václav Havel: Antipolitikus politika.

E felsorolás után szembeesül a könyvismertetés-író végérvényesen azzal a ténnyel, hogy tanulmánygyűjteményről ismertetést írni nem is feladat, hanem *csapda*. Aki óvatlanul belesétál, vagy közölhetetlenül hosszú (és könyvismertetésként értelmetlen) szöveget fog produkálni, vagy pedig valamiféle szemináriumi dolgozatot. Az utóbbiban a szerző tizenhat tanulmányt, tizenhatszor (maximum) féloldalmi terjedelemben szabatos közhelymondatokban foglal össze, két karral markolva újra meg újra gondolatkavicsokat, hogy aztán, miután azok szétperdültek, üres kartávolsággal jelezze mi is lehetett ott.

A csapda elkerülésének legeredményesebb módja: tanulmánygyűjteményről nem írni könyvismertetést. Egy másik lehetőség: abból a fikcióból indulni ki, hogy *egy összefüggő írásról* van szó, és egy (persze szubjektív) valóságmetszetet találni és követni a kötetben.

2. A színtér

1906-ban, A demokrácia jövője című tanulmányának elején, Jászi Oszkár Dürckheimet idézi, aki szerint:

„Ismereteink jelen állapotában nem tudjuk bizonyossággal, hogy mi az állam, a szuverenitás, a politikai szabadság, a demokrácia, a szocializmus, kommunizmus, stb., a helyes módszer eltiltaná tehát ezen fogalmak használatát, mindaddig míg azok tudományosan meg nem alapítottak. És mégis az ezen fogalmakat kifejező szavak szüntelenül előfordulnak a szociológusok írásaiban. Közönségesen és biztonsággal használják őket, mintha jól ismert és meghatározott dolgoknak felelnének meg, pedig csak zavart fogalmakat keltenek fel bennünk, bizonytalan benyomások, előítéletek s szenvedélyek zavaros keverékeit. Mi ma mulatunk azokon a különös okoskodásokon, melyeket középkori orvosaink szerkesztettek a meleg, a hideg, a nedves, a száraz stb. fogalmaiból s nem vesszük észre, hogy ugyanezt a módszert alkalmazzuk a jelenségek egy

sorozatára, mely kevésbé bírja azt el, mint bárminő más, szerfölötti bonyolultsága miatt.”

Ehhez a megállapításhoz Jászi hozzáteszi „Egy tekintet a mai politikai tudományok épp arra a területére, melynek egyik részletével foglalkozni akarok, igazolni fogja e szigorú ítélet igazságát”.

A dürkheimi szigorú ítélet nyolcvan év után sem vált tárgytalanná, és Keane-t is kísérti. Ezért két tanulmányának is alaptörekvése a „*civil társadalomnak*”, a kötet vezérfogalmának tisztázása, vagy legalábbis magyarázása.

Despotizmus és demokrácia című írásában, Keane rámutat, hogy a civil társadalom és az állam eleinte „felcserélhető fogalmak” voltak. A gondolkodók hosszú sorára hivatkozik (Locke, Hume, Rousseau stb.), akik ugyanazt az értelmet és ugyanazt a törekvést látják a két kifejezés mögött. A civil társadalom szembehelyezése az állammal a XVIII. század végén indul. Keane részletesen beszél Adam Ferguson „An Essay on the History of civil Society” című munkájáról, valamint Thomas Paine „Rights of Man” könyvéről. Paine eszménye egy „természetszerűen önkormányzó társadalom, melyet egy korlátolt állam adminisztrál”. A modern világ – mondja Paine 1792-ben – civilizálatlan, mert túlkormányzott.

A civil társadalom és az állam eszményeinek szétválása nyilván azzal magyarázható, hogy az állam nem tudott megfelelni minden elvárásnak és így egyre inkább szükségesnek mutatkozott egy alternatív struktúra, mely bizonyos területeken helyettesítheti vagy korrigálhatja az államot. Keane viszonylag részletesen foglalkozik a továbbiakban Hegel jogfilozófiájával, melyet úgy értékel, mint a civil társadalomhoz fűződő túlzott lelkesedés visszahatását. Fontosnak tartja, hogy Hegel nem a természetes szabadság posztulátumát, hanem társadalmi fejlődés eredményét látja a civil társadalomban.

Keane külön figyelmet szentel Tocqueville gondolatainak. Tocqueville szerint szinte megoldhatatlan probléma és feladat a szabadság alkalmazkodása a hétköznaphoz. Ugyanazok a polgárok, akik időről időre trónt és királyokat döntenek, ellenállás nélkül vetik alá magukat egy kis hivatalnok legapróbb diktátumának. Szükség van a tudományos és irodalmi körök, iskolák, kiadók, vendéglők, ipari vállalatok, vallási szervezetek szabadságára, mert ez fontos gátat emelhet a despotizmussal és társadalmi egyenlőtlenséggel szemben. Az államhatalom társadalmi akadályok nélkül despotizmust eredményez.

A probléma dimenzióinak és színterének meghatározását szolgálja Norberto Bobbio tanulmánya is. Bobbio filozói túlkomolysággal, természetesen Hegel és Marx a civil társadalomról alkotott elképzeléseiből indul ki, majd arra a következtetésre jut, hogy Gramsci – Marxszal ellentétben – a társadalmi felépítmény (és nem az alap) részeként látja a civil társadalmat.

A bevezető tanulmányban Keane abból indul ki, hogy a civil társadalom eszménye, valamint a civil társadalom és az állam megkülönböztetése, másodvirágzásukat élik. Kean úgy látja, hogy e reneszánsz logikusan következik a (más-más irányú) társadalmi fejlődésből Keleten és Nyugaton is. Mindkét esetben, a civil társadalom eszménye túlmutat a fennálló intézményeken. Ezért a civil társadalom lehetőségeinek kutatása egyben a fejlődés elemzése. Ily módon, a tanulmányok színtere tulajdonképpen szinte a teljes mai politikai valóság.

A szerkesztő igyekszik rövid diagnózisát adni a Kelet és a Nyugat politikai jelenének. Az összehasonlítás a Nyugat javára dől el – ami valószínűleg nem is méltánytalan, ha figyelembe vesszük, hogy Nyugat alatt a szerző Nyugat-Európát és Észak-Amerikát érti, nem pedig, mondjuk, Chilét vagy Paraguayt.

A színtér tehát gyakorlatilag a teljes társadalmi és politikai valóság. A tanulmányok többnyire igyekeznek is széles összefüggések és távlatok felé mutatni. Két kulcsfontosságú tényező kimarad azonban az elemzésből.

Az egyik a *nemzetközi viszonyok valósága*. Keane tesz ugyan egy érdekes utalást a bevezetőjében. Megállapítja, hogy „habár civil társadalmakban az erőszakot szigorúan szabályozza az állam, a polgárokat időről időre mégis felszólítják, hogy gyilkolják a külső ellenséget – mert a felfegyverzett nemzeti államok közötti kapcsolatok alapján véve civilizálatlanok maradtak”. Még fontosabb Vajda észrevétele, aki szerint az 1956-os magyar forradalom, a szovjet katonai intervenció, és a nyugati reagálás világosan megmutatták, hogy a nyugati hatalmak elfogadták a status quot és makacsul ragaszkodnak is hozzá. Elmarad azonban – egy-két megjegyzésen kívül – a civil társadalom és a nemzetközi realitások összefüggéseinek taglalása.

A másik lényeges tényező, mely nem jutott be e tanulmánykötet színtérére a *nemzetiségi kérdés*, illetve a nacionalizmus, mely egyre hatalmasabb (és egyre félelmetesebb) hajtóerejévé válik társadalmi mozgásoknak – míg a társadalomtudomány rendszerint továbbra is annál a konstataciónál áll meg, hogy idejétmúlt tényezőről van szó.

3. Forradalom helyett áttetszőség

Kelet–Nyugat-összehasonlítások büvkörében élünk már hosszú idő óta – és ez a Kelet számára talán még sohasem volt annyira kedvezőtlen mint most. Itt nálunk, azok az elvtársak, akik előtt nemrég az ember még nemigen merészelt egy nyugati mellékízű gondolatot félhangosan sem kimondani, ma a piaci törvényeknek engednének korlátlan teret és társadalmi szolidaritásérzéküket a „hulljon a férgese” jelszóba sűrítik. A valamikori bizonytalan, ingadozó, „nyugati beállítottságú”, nem-elég-marxista (és persze gyanús) alakok, kik, kételyeken át jutottak el nézeteikig (és akiknek az alapállása ellenzékiesség) lesznek most a baloldaliság olyan-amilyen őrei.

A keleti reformtörekvések pedig Nyugat felé tartanak.

Hogyan láttatja magát ez az időpont egy olyan síkon, mely a napi politikától és közhangulattól – elvben – el van vonatkoztatva?

A Kelet-Európával foglalkozó, kelet-európai szerzők szövegeiben az írás öröme – a diagnózis és kimondás öröme. Az előremutatás rendszerint elmarad és az adott gondolat- és hangulatkörnyezetben nem is mindig odaillő. Az elemzések viszont izgalmasak, ihletettek; intellektuális és érzelmi töltésük magas. Ezzel szemben, a Nyugat-Európával foglalkozó, nyugat-európai szerzők szövegeiben kevesebb a szárnyalás, nemigen van önmarcangolás (kivéve ha a fasizmusig nyúlnak vissza), a szövegeket nem ihleti nagy változások lehetősége (vagy szüksége). Nyugat-Európa unalmasabb...

A keleti társadalmakkal foglalkozó szövegek koncentrikus körökben mozognak ugyanaz a (nemrég még kimondhatatlan) lényeg körül. Rupnik, Kolakowskira hivatkozva kimondja, például, hogy a totalitarizmus nemcsak az igazságot, hanem az igazság mércéit és eszméjét is megszünteti. Ha ez sikerül, nem vádolhatják többé hazugsággal. Két pillérét látja a totalitarizmusnak: az emlékezet eltörlését és a totalitarizmus nyelvét. A kényszeruralom enyhül, amikor nem követeli meg már, hogy elhiggyük a hazugságot – elég ha elfogadjuk, hogy vele éljünk. A totalitáris rezsim képes újratermelni önmagát – a tisztogatások mutatják, hogy mindig van egy tartalék élcsapat. Egy ilyen társadalommal szembeállítva nosztalgikus és pozitív előjelet nyer a *formális demokrácia*; ha nem másként, úgy mint Churchill szerint maga a demokrácia, melyet nem azért dicsér, mert jó, hanem azért, mert minden más sokkal rosszabb. Heller Ágnes úgy látja, hogy a formális demokráciát nem a kapitalizmus, hanem a kapitalizmus elleni harc teszi univerzálissá. E demokrácia nem kötődik egy meghatározott társadalmi struktúrához. Éppen e nyitottsága (tartalmi elkötelezettség hiánya) miatt formális. Akik formális demokrácia helyett „tényleges” demokráciát akarnak, az államot és a társadalmat akarják totalitáris formában egyesíteni. „Mindenkinek, aki komolyan veszi a formális demokráciát – mondja Heller Ágnes – programjába bele kell hogy foglalja *minden* titkos szervezet eltörlését.” – Heller ezzel egy hullámhosszra kerül a kötet több más szerzőjével, akik kulcsfontosságú értéknek tartják a társadalmi „láthatóságot”, áttetszőséget.

Vajda Mihály szerint, a kelet-közép-európai államokban állandó a konfliktus a teljes hatalmat igénylő állam és a civil társadalom között. Ha meg is szüntetnek, be is tiltanak minden autonóm szervezkedést, továbbél egy ösztönös, makacs magatartás. Néha a konfliktus a felszínre tör és alapjaiban megrendíti a társadalmat (mint Lengyelországban), vagy a politikai hatalomnak sikerül elnémítani a lázadást (mint Csehszlovákiában), vagy pedig (mint Jugoszláviában és Magyarországon), a hatalom fennmarad, de hogy elkerülje az élesebb konfrontációkat, kienged ellenőrzése alól bizonyos területeket. A harmadik (magyar és jugoszláv) modellt tartja Vajda a kelet-közép-európai viszonyok és hagyományok között jellemzőnek. Szücs Jenő történelmi távlatokba állítja ezt a hozzáállást, amikor megjegyzi, hogy a kiegyezéseken épülő társadalomban – melyben minden felkelés is végeredményben egy politikai kompromisszum felé tart – a vezető réteg századokig abban a hitben ringatja magát, hogy lázad és ellenáll.

Amikor a szöveget írta, Vajda nem látott utat forradalom vagy más gyökeres változás irányában. A status quo keretein belül azt látja lehetségesnek, hogy míg a politikai hatalom megmarad az uralkodó réteg kezében, a társadalom egésze jelentős önállóságra tesz szert. Ily módon, különböző társadalmi csoportosulások önállóan és szabadon rendezhetik saját – nem-politikai – ügyeiket az uralkodó réteg beavatkozása nélkül.

A Nyugattal foglalkozó írások sem hirdetnek forradalmat. 1903-ban a „La Démocratie et l’organisation des partis politiques” című művében, Ostrogorski így látja az angol és amerikai politikai pártokat:

„Nem képviselve többé ellentétes és határozottan kifejezett elveket s nem bírván többé az egyik a haladás, a másik a reakció privilégiumával, egyik a tö-

megek érdekei gondozásának, a másik az arisztokraták és kapitalisták monopóliumával: a pártok, mint ilyenek, pusztá halmazatok lesznek, egyesülve valamely *leader* vonzóereje alatt a hatalom meghódítására vagy megőrzésére. Egy szóval, párhuzamosan a társadalom és a politika elválásával az ember bekövetkezni látja a politika elválását az elvektől.”

Ma nemigen találunk már komoly politikai tanulmányokban olyan megállapítást, mely szerint „a politika elválik az elvektől”. Ostrogorski megállapítása kiállta ugyan az idő próbáját, de nem tud már mozgósítani – közhelyszerűvé és érdektelenné vált. Ezerkilencszázhatvanolccal ellentétben, nem tudnak már igazán mozgósítani a szociális egyenlőtlenségek, korrupció, társadalmi igazságtalanságok sem. Az impulzusok nem jutnak túl a türelem küszöbén. – A saját társadalmukkal szemben tanúsított nyugati türelmet pedig jócskán erősíti a keleti modell kudarca.

A nyugati társadalmak jelenével foglalkozó tanulmányok így nemigen jutnak túl azokon a dilemmákon és alternatívákon, melyeket az intézményesített politikai élet is felvet. A taglalandó kérdések az állami beavatkozás mértéke, a jóléti állami (*wellfare state*) és a piac viszonya és arányai, környezetvédelem, adópolitika.

Keane tanulmánygyűjteményében ettől a hangvételtől leginkább Melucci tanulmánya tér el, mely jórészt egy másik valóságmetszetet követ. Melucci azzal a megállapítással kezdi írását, hogy a haladó és a konzervatív politikai gondolkodás egyaránt, a *színház* metaforájában látja a konfliktusokat és azoknak politikai megszemélyesítését. Ez a metafora azonban kimerült, elveszítette hitelét. Mozgalmakat nem lehet többé szereplőkként szemlélni. Melucci a továbbiakban foglalkozik a „poszt-indusztriális” demokráciák dilemmáival, úgy látja, hogy egyre jobban elmosódik az állam és a civil társadalom közötti különbség („mely különbségre épül a kapitalizmus politikai gyakorlata”). Szerinte ma világossá válik az is, hogy a döntéshozó eljárások és mechanizmusok autonóm logikáját nem helyettesítheti a tömegmozgalmak katartikus ereje. A problémák megoldatlanok maradnak.

Érdekes Meluccinak az a gondolatmenete, melyben az autoritással szemben tanúsított ellenállás szimbolikus formáit vizsgálja. Három ilyen formát különböztet meg: az első a *profécia*, mely a hatalmi apparátus logikai rendszerén kívüleső lehetőségeket láttat; a másik a *paradoxon* a domináló jelrendszer feltárása és kikezdése a túlzás és végletek felé vonás eszközeivel; majd a *képviseltetés*, különböző kifejezési formák útján tükrök állítása, melyek a rendszert szembeállítják önnön ellentmondásaival. A három ellenállási módozatnak közös jellemzője, hogy *láthatóvá teszi a hatalmat* – és az a hatalom, mely felismerhető, az támadható is, koncessziókra kényszeríthető.

Érdekes, hogy a „láthatóság”, illetve a leplek áttetszősége, központi problémája Rosanvallon tanulmányának (melyet – Melucci írásával szemben – tipikusnak és hangadónak tartok a Nyugattal foglalkozó elemzések között). Rosanvallon írásában (A társadalmi áttetszőség hanyatlása) konstatálja, hogy a nyugati politikai gondolkodás az „államosítás vagy privatizáció” dilemmájának csapdájába került. Kitérőt sürget e „kényszerzubonyból”, rá is mutat egy megoldásra – de kérdéses marad, hogy ezzel valóban meghaladta-e a kezdeti dilemmát.

Rosanvallon szerint, az „államosítás vagy privatizáció” alternatíváján úgy lehet túllépni, ha „újrdefiniáljuk az állam és a társadalom közötti határvonalat”. Ahelyett hogy azt kérdeznénk, ki fizeti a közkiadások számláit, azt kell megkérdeznünk, hogy mi a társadalmi szolgálat. Innen kell elindulni a jólét-állam felé, túllépve az „állam-vagy-piac” bipolaritását. *Társadalmasításra* van szükség, *decentralizációra* és nagyobb *önállóságra* (arra, hogy minél több közszolgálatot és felelősséget államon kívüli csoportosulásokra bizzanak). Szükség van a normák pluralizmusára is, tehát az állami eredetű jogszabályok mellett egyéb társadalmi szabályozásra. A társadalmi segílyt emberközébe kell hozni, mert túl absztrakt és formális a kölcsönös segíly mechanizmusa, figyelmen kívül hagyja a társadalmi kapcsolatok földrajzát, a vonzásokat, taszításokat, agglomerációkat. Forradalom helyett, Rosanvallon egy „szociáldemokrácia utáni forgatókönyvet” javasol, melyben nem kérdőjelezi meg a fennálló társadalmi berendezés alapjait; a társadalmi változások értelmét abban látja, hogy a rendszer hatékonyabbá és valamivel igazságosabbá váljon. E célból szükségesnek tartja a civil társadalom térhódítását – és míg ennek a részletezését olvassuk, az öngazgatás elméleti indoklásaiban jártas olvasó váratlanul sok ismerős tézist lel. A „poszt-szociáldemokratikus” társadalmi kompromisszum három legfontosabb eleme a következő: megegyezés a munkaadókkal, melynek alapján csökken a munkaidő; társadalmi-politikai kiegyezés az állammal, mely elfogadja a jóléti állam jelen dimenzióit és cserébe csökken a klasszikus állami intervenció; végül pedig a társadalomnak ki kell egyeznie önmagával és a jóléti állam elidegenedett mechanizmusait többhelyütt kölcsönös segílyvel helyettesíteni, mely inkább megegyezésen alapul mint parancson.

A reformok sikerének egyik legfontosabb előfeltétele a *társadalmi áttetszőség* megteremtése. Rosanvallon Marxból indul ki és emlékeztet, hogy a kapitalizmusban a tulajdonosok az áru mögé rejtőznek, az emberi viszonyok eldologiasodnak. Ugyanezt az eldologiasodást látja a jóléti államban is, ahol az emberek emberek által való megsegítése elidegenedett formát ölt és az egyén és a rendszer viszonyaként jelentkezik. A jólét-államot köd fedi. Ezért áttetsző mechanizmusokra van szükség, melyek nem fedik el a célokat, viszonyokat és hatásokat. Egy példát hozva fel, áttetszőnek tartja a jövedelmi adót, melynél az érdekeltek pontosan tudják, mennyivel lesznek megterhelve – ellentétben a közvetett forgalmi adóval, melynél az adótétel a vételár része. Rosanvallon azt is hozzáteszi, hogy egy teljesen áttetsző társadalom kibírhatatlan lenne – de egyelőre a veszély a másik oldalon van.

Több áttetszőséget kér – más ihletésből kiindulva – Havel is, aki azt látja, hogy a mai totalitáris rendszerekben egy embernek sincsen totális hatalma, a hatalom nem is oszlik meg annak gyakorlói között, *hanem fölöttük marad*. Nem birtokolja igazán senki sem a hatalmat, maga a hatalom birtokol mindenkiket. E monstruózus személytelen hatalom Keleten valósult meg, de eredete Nyugat-Európában van. Alapja a természettudomány, racionalizmus, scientizmus, az ipari forradalom és általában a forradalom absztrakciójába vetett hit. Az, ami ma megdöbbeníti a demokratikus Nyugat-Európát, az saját kiviteli terméke, saját modern civilizációjának konvex tükörképe. A személytelen hatalom elleni harc globális – mondja Havel – mindegy, hogy keleti bürokratóval

vagy nyugati menedzserrel szembesülünk. A politika a hatalom és manipuláció technológiája – ezért kell politika-ellenes politikát hirdetni.

*

Egy évvel ezelőtt, Atlantában, az egyetemi újság eseménynaptárában olvastam, hogy pesti egyetemi hallgatók beszélgetnek amerikai kollégáikkal. Este átmentem a közgazdasági karra. Vagy húsz magyarországi hallgató lehetett ott (Atlanta volt tanulmányi utuknak egyik állomása) és valamivel több amerikai. Sokan beszéltek, magyarázták, összehasonlították a két gazdasági rendszert. Mindegyik magyar felszólaló szidta a sajátját – mindegyik amerikai viszont dicsérte az amerikaiat. Az, hogy az amerikai gazdaság javára dőlt a mérleg, persze nem méltánytalan. Meglepő volt azonban a magyar eredmények és az amerikai problémák teljes elhallgatása. Döntően más-más arányban vegyült a patriotizmus, a hit és a kritikai gondolkodás ezen, illetve azon az oldalon, merőben más volt az „odailló felszólalás” modellje és eszménye. Még nagyobb különbség mutatkozna, hisz az 1988. májusi magyar felszólalás-mintákat nem az ugyanakkori amerikaival, hanem a korábbi magyarral hasonlítanám össze.

Az amerikai résztvevők voltak jobban meglepődve. Az egyik megjegyezte, nem érti, hogy van, hogy ezek közül, akik ilyen pesszimistán látják az otthoni helyzetet, senki sem disszidál – míg azok, akik néhány évtizeddel ezelőtt nyilvános fellépésen paradicsomi állapotokról számoltak be, bizony megragadták az alkalmat (ha akadt).

Kelet-európai perspektívákat taglalva, Vajda Mihály is alapjában véve pesszimista. Miután konstatálja a civil társadalom szerény és tervezetlen térhódításait Kelet-Európában, tanulmányát azzal a konklúzióval zárja, hogy nemigen számíthatunk a status quonál többre. Időközben (csupán az utóbbi év folyamán) sok minden mozdult el, változott Kelet-Európában. Radikálisan új távlatok nyílnak. A sikernek azonban kulcsfontosságú előfeltétele a sikerben való *hit*. Vajon van-e még a kelet-európai emberben ehhez elegendő naivság?

Rezime

Postmoderna kritika društva

Ponovna popularnost koncepta civilnog društva inspirisala je Džona Kina da uredi knjigu posvećenu savremenim gledanjima na ovaj koncept. Izabrane studije svedoče o postmodernoj svesti o društvenim problemima na Istoku i na Zapadu. Obrasci mišljenja koji su bili osporeni i poljuljani oko devetstošezdesetosme, povratili su svoju legitimnost. Studije koje se bave Istočnom Evropom pokazuju više kritičke svesti i inspiracije, ali im nedostaje optimizam u pogledu mogućnosti temeljnih promena. Istovremeno, neuspesi na Istoku doprinose povišenju praga strpljenja na Zapadu. U većini tekstova, očekivanje revolucije ja zamenjeno idealom društvene transparentije.

Summary

Post-modern Social Criticism

The renewed popularity of the concept of a civil society inspired John Keane to edit a book devoted to contemporary views on this concept. The collected studies convey a post-modern awareness of social problems on the East and on the West. Patterns of thinking which were contested and shaken in the years around 1968, have now regained their legitimacy. Studies dealing with Eastern Europe show more critical insight and inspiration, but they are lacking optimism regarding the possibility of fundamental changes. Failures on the East have raised the threshold of patience of Westerners towards their own society. The expectation of a revolution is replaced in most writings with the ideal of social visibility.